
Jasna
ČAPO ŽMEGAČ

Institut za etnologiju i folkloristiku
Zagreb

TRAJNA
PRIVREMENOST
U NJEMAČKOJ
I POVRATAK
HRVATSKIH
EKONOMSKIH
MIGRANATA

Nakon Drugog svjetskog rata, u razdoblju obnove i privrednoga uspona, Savezna Republika Njemačka otvorila je vrata radnoj snazi, najprije iz tadašnje Istočne Njemačke, a nakon podizanja Berlinskoga zida 1961. godine i radnoj snazi iz južnih i istočnih europskih zemalja. Zapošljavanje strane radne snage, u početku Talijana, Grka i Portugalaca, a potom Turaka i Jugoslavena, počivalo je na načelu rotacije (*Rotation*), odnosno privremenoga boravka u Njemačkoj. Radnici su stizali u Njemačku na temelju ugovora o privremenom zapošljavanju. Terminom "Gastarbeiter" obilježavala se ta privremena i promjenjiva radna snaga, pretežito muškarci mlađi od 40 godina. Ranih šezdesetih godina privremeni radnici u pravilu se nisu koristili beneficijama koje je Njemačka nudila domaćoj radnoj snazi niti su očekivali integraciju u njemačko društvo (u smislu stanovanja, socijalne pomoći, školovanja i sl.) (Kolinsky, 1996., Lapeyronnie, 1992., Bougarel, 1992., Münz, 1995.).

Početak sedamdesetih godina, točnije 1973., zbog ekonomske krize Njemačka je uvela mjere koje su onemogućile daljnje zapošljavanje stranih radnika. Međutim, one nisu zaustavile imigraciju, jer je istodobno omogućeno okupljanje članova obitelji, pa je imigraciju radne snage s ograničenim boravkom smijenila *sjedilačka imigracija* u kojoj su žene i djeca brojnije zastupljeni i u socijalnom smislu vrlo dobro zaštićeni (Kolinsky, 1996.). Promjene u tipu migracije pratile su i promjene u terminologiji: "Gastarbeiteri" (radnici gosti) postali su "ausländische Arbeitnehmer" (strani radnici) ili samo "Ausländer" (stranci); od devedesetih godina 20. st. označuje se politički korektnijim nazivima "Migranten" ili "ausländische Mitbürger" (migranti ili strani sugrađani) (White, 1997., 761). Nestanak riječi "Gastarbeiter" iz javne uporabe u Njemačkoj malo je promijenio u njihovu političkom i društvenom statusu (Wolpert, 1995., 25): i dalje ih se smatra "gostujućima", tj. privremenim stanovnicima, a uskraćuju im se i politička

prava i društveno ih se marginalizira (Wolpert, 1995., White, 1997.).

Godine 2001. ujedinjena Njemačka imala je 7,3 milijuna stranaca, koji su činili oko 9% stanovništva. Prema njemačkim statističkim podacima – koji bilježe strance prema državnoj, a ne prema etničko-nacionalnoj, pripadnosti – od toga je broja 2000. godine 216.827 hrvatskih državljana (koji imaju tropostotni udio u stranoj populaciji), 156.294 državljana Bosne i Hercegovine (čine 2,2% strane populacije) te 662.495 državljana Jugoslavije (čine 9,1% strane populacije) (Daten und Fakten zur Ausländer-situation, 2002., Tabelle 3). Može se pretpostaviti da se u službenim statistikama dio Hrvata “gubi” jer se još vode kao jugoslavenski državljan. Naime, nakon raspada Jugoslavije Hrvati su njemačkim vlastima osobno morali prijaviti promjenu državljanstva (iz jugoslavenskoga u hrvatsko), što neutvrđeni, prema pretpostavkama samih Hrvata, velik dio nije učinio. Jedan njemački izvor procjenjuje da u Saveznoj Republici Njemačkoj danas živi oko 450.000 Hrvata (Amt für multikulturelle Angelegenheiten, 2001., 164).

Iako se privremeni boravak ekonomskih migranata u Njemačkoj – bili oni Portugalci, Talijani, Grci, Turci ili Hrvati – pretvorio u trajni boravak u toj zemlji, oni nisu prestali razmišljati o napuštanju Njemačke i povratku u svoje domovine (Klimt, 1989., Wolpert, 1995., Simsek-Caglar, 1994., Dunkel i Stramaglia-Faggion, 2000., Amt für multikulturelle Angelegenheiten, 2001., Fremde Heimat, 2002.). Plan povratka je, tvrde istraživači, ključni simbol njihove egzistencije u Njemačkoj. Mnoge godine provedene u Njemačkoj nisu smanjile njihovu odlučnost da se vrate u domovinu niti su transformirale njihove početne motive u želju za stalnim ostankom u Njemačkoj. Andrea Klimt iznosi tezu da odlučnost da budućnost provedu u Portugalu i trajna privremenost u Njemačkoj čine bit portugalske migracije u toj zemlji (Klimt, 1989., 49). Stalna je želja za povratkom, prema istoj autorici, izravan odgovor na društveno isključivanje, kojemu su izloženi u Njemačkoj (Klimt, 1989., Klimt, 2000.). Barbara Wolpert i Ayse Simsek-Caglar donose slične zaključke o turskim ekonomskim migrantima: stalan govor o povratku među turskim migrantima tumači se kao reakcija na osjećaj da ih država primitka u društvenom smislu marginalizira (Wolpert, 1995., Simsek-Caglar, 1994.), a praksa kojom udaljenu Tursku integriraju u prostor u kojemu žive – činom kulturne kreativnosti (Wolpert, 1995.). Čak i kad se povratak stalno odgađa i kad većina migranata ostaje u Njemačkoj, misao o povratku ne blijedi – ona ima funkciju da dokaže njiho-

vu pripadnost turskoj naciji, da održi živom svijest o zajedničkom podrijetlu i pripadnosti; stvarajući zajedničku perspektivu, ona turske migrante povezuje i učvršćuje u zajednicu. Stoga Wolpert zaključuje da je *mit o povratku* ključan za razumijevanje turskih životnih stilova u Njemačkoj (Wolpert, 1995., 29).

Život hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj također se može sagledati s aspekta planiranoga povratka. U tekstu se analiziraju načini na koje je zacrtani plan povratka organizirao život hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj, poglavito u bavarskome glavnom gradu Münchenu. Zbog višestrukih odgoda povratka kod jednih ili ponovljene migracije kod onih koji su povratak realizirali, hrvatski ekonomski migranti već desetljećima žive u Münchenu. Privremenost boravka pretvorila se u trajnost, a plan povratka, onako kako je prvotno zacrtan, izgubio je smisao, odnosno transformirao se u planiranje budućnosti u kojoj će *alternirati mjesto prebivanja*, dio godine boraveći u Njemačkoj, a dio godine u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini. Na kraju teksta postavlja se teorijsko pitanje koliko je uopće relevantno govoriti o "povratku" migranata – ljudi koji su uslijed svojih migracijskih praksi, koje su ponekad uključivale i povratak s reemigracijom, unatoč višedesetljetnoj odsutnosti na stanovit način stalno bili prisutni u domovini.

Hrvatski *gastarbajteri* u Münchenu i etnografija pojedinačnoga

Prema službenoj statistici, u Münchenu žive 18.992 hrvatska državljanina (Münchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen, 1999., 8). Prema hrvatskim izvorima, Hrvata bi u tome gradu bilo oko 30.000.¹ Najveći dio te populacije čine ekonomski migranti pristigli šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća i njihove obitelji.

Hrvatska migrantska populacija u Münchenu nije homogena. Ishodišta heterogenosti tih samozvanih *gastarbajtera* jesu regionalno podrijetlo, obrazovanje i zaposlenje, dob i duljina boravka u Njemačkoj, obiteljske prilike u kojima žive u Münchenu te osobne razlike.

Unatoč nabrojenim izvorištima razlike među hrvatskim ekonomskim migrantima, ima i jedna svim migrantima zajednička tema – svi su imali *plan o povratku u domovinu*. Ekonomski su migranti u pravilu došli u Njemačku s namjerom da ostanu kraće vrijeme, u kojemu će intenzivnim radom i štedljivim životom stvoriti pretpostavke za život kod kuće. No pokazalo se kako je njihov plan brze uštede i povratka bio nerealan i da ga nisu mogli ostvariti

u kratkom roku, pa se njihov boravak u Njemačkoj odu-
ljio i na dvadeset i trideset godina. Tijekom toga razdoblja
i drugi su čimbenici – dinamika obiteljske situacije te
strukturalni čimbenici u zemlji podrijetla i u zemlji rada –
utjecali na ostvarenje povratka.

U trenutku kad sam u Münchenu susrela hrvatske
radne migrante,² tijekom 2002. godine, uglavnom s višede-
setljetnim boravkom u tome gradu, ne bih mogla potvrditi
tvrdnje prije spomenutih istraživača da retorika povratka,
tj. stalan govor o povratku, unatoč dugogodišnjem borav-
ku u Münchenu nije oslabio. Susrela sam ljude koji su i
nakon dva desetljeća života i rada u Njemačkoj vehemen-
tno tvrdili kako se vraćaju i detaljno opisivali plan povrat-
ka i do sada poduzete mjere radi povratka, ali i one koji
više nisu razmišljali o povratku kao o razdoblju započi-
njanja novoga života u domovini, kao ni o povratku kao
definitivnome napuštanju Njemačke. U ovom je tekstu ri-
ječ o ovima drugima.

Budući da je riječ o kvalitativnom istraživačkom po-
stupku, neće biti moguće statistički predstaviti razlike niti
uspostaviti statistički relevantne korelacije stava o povrat-
ku i varijabli kao što su dob, obrazovanje i sl., nego će se
analizom nekoliko slučajeva pokušati razumjeti konkretan
kontekst u kojemu je stvaran – i *mijenjan* – stav o povrat-
ku. Ideal etnologije, odnosno kulturne antropologije, uo-
stalom, nikada nije bio izdvajanje reprezentativnih uzora-
ka iz pretpostavljene cjeline, nego upravo suprotno: da bi
uspostavio međusobne odnose ili moguća poopćavanja, et-
nolog/kulturni antropolog polazi od cjelovito istraženih
pojedinačnih situacija (Augé, 2002.), pa njegov rad rezulti-
ra *etnografijom pojedinačnoga* (Abu-Lughod, 1991.). Tome se
idealu pridružuje i zahtjev za dinamičkom perspektivom,
za analizom pojedinačnih slučajeva ne samo u jednom vre-
menskom isječku nego *kroz vrijeme*. U konkretnome slu-
čaju zanimalo me kako su se naracije o povratku *mijenjale*
tijekom vremena ili, drugim riječima, kako su migranti
osmišljavali svoje pojedinačno i kolektivno mjesto u svijetu
u svjetlu promjena političkih i ekonomskih uvjeta koji
uokviruju njihovo iskustvo tijekom života (usp. Klimt,
2000., 259).

Može se naznačiti nekoliko čimbenika koji utječu na
razlike u *današnjem* stavu hrvatskih *gastarbajtera* prema po-
vratku. Izvanredno važnim čine mi se upravo oni čimbeni-
ci koji definiraju konkretnu situaciju svakoga migranta –
faza u životnome i radnome ciklusu mojih sugovornika,
posebice njihova dob i vrijeme provedeno u Njemačkoj,
zatim obiteljska situacija – tj. jesu li u Münchenu sami ili s
obitelji, s djecom ili bez njih, pa ako su s djecom, dob i fa-

za u dječjem životu. Važan je za formiranje i mijenjanje stava prema povratku i pokušaj povratka u ranijoj životnoj fazi. Obrazovanje, materijalni status i regija podrijetla migranata imaju, čini se, manju ulogu.

U nastavku teksta dokumentira se kako je namjera povratka *strukturirala život* hrvatskih ekonomskih migranata u sferi obitelji, obrazovanja, te kako je utjecala na stvaranje čvrstih translokalnih veza s domovinom. Nadalje, razmatraju se razlozi zbog kojih su migranti, unatoč naporima i odricanjima radi toga cilja, povratak ipak *konstantno odgađali* te kako se nakon 20 do 30 godina provedenih u migraciji *namjera povratka transformirala u namjeru alterniranja mjesta boravka*.

Povratak kao dio migracijske strategije i njegove odgode

Hrvatskim ekonomskim migrantima nije bio cilj da započnu novi život u bogatijoj zemlji, nego da ondje – *privremeno* radeći – osiguraju budućnost za sebe i za svoje obitelji u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Namjera je povratka, dakle, bila upisana u njihovu migracijsku strategiju.

Privremenost boravka u Njemačkoj, kao zrcalna slika namjere povratka, izravno je vezana uz način na koji su radni migranti došli u Njemačku – kao ugovorni radnici na *određeno* vrijeme. Glavni im je motiv bio uštedjeti za obnovu roditeljske ili za gradnju vlastite kuće. Jedan muškarac, koji je prema vlastitim riječima u kojima ne manjka samoironije u München došao na *Urlaub* (odmor) na Olimpijske igre 1972., a ostao do danas, kazao je:

“Ali prvih godina smo mislili da ostanemo pet godina, zaradimo neke pare, nešto napravimo doma – kuću ili šta ja znam, što je bilo najvažnije. Da napravimo nešto malo, kuću, i da se vratimo.”³

Međutim, plan brze uštede nije se mogao brzo ostvariti, pa je to uzrokovalo prvo odgađanje planiranoga povratka i produžavanje boravka u Njemačkoj. Isti muškarac jednostavnim riječima objašnjava zašto je svake godine iznova produžavao boravak u Münchenu; uz materijalne razloge, koji su bili primarni nekoliko godina nakon dolaska, navodi i izbijanje rata u Hrvatskoj te svoju dob:

“Nije to sve bilo dosta i tol’ke pare se nisu zaradile pa je trebalo još godinu, pa godinu, pa godinu, a sve više i više, tako da nakon deset (prekid)... Ja, pa kažem mi smo planirali povratak, bar za onih prvih deset godina. Svaku godinu, pa još malo, pa još malo. Onda je čak izbio i taj rat, onda pak pogotovo nismo išli, a sad sam već i u godinama,⁴ sad – kud ću sad?” (smijeh)

Dob može na dva načina djelovati na odgodu povratka. S jedne strane, ljudima koji su zašli u šesto desetljeće života čini se kako je prekasno ostvariti dugo planiranu budućnost u domovini. S druge strane – što ovaj čovjek izravno ne spominje, no razvidno je iz razgovora s drugim ljudima – nakon više od dvadeset godina rada u Njemačkoj, a zašavši u pedesete godine, migrantima se čini razumnim da ostanu do stjecanja mirovine.

Jedan drugi čovjek, koji je po dolasku u München šezdesetih godina 20. stoljeća radio u ugostiteljstvu, dnevno i 15 do 16 sati, “koliko je trebalo, bez pauze”, naglašava kako je otišao u München da bi “osigurao životnu egzistenciju” za sebe i za svoju obitelj u Hrvatskoj (odnosno tadašnjoj Jugoslaviji). Taj čovjek ističe štedljivost i skroman život (“Šparalo se strogo.”), koji su zbog plana da se što prije vrate vodili u Münchenu.

I dok se u Münchenu živjelo skromno, u domovinu se godinama odnosila ušteda i ulagalo se u kuću i u imanje. Izgradnja i opremanje obiteljske kuće u kojoj će nakon povratka živjeti te ulaganje u poljoprivredno imanje odredili su česta putovanja migranata u domovinu; ljudi su nerijetko jednom ili dvaput na mjesec putovali u Hrvatsku i u Bosnu i Hercegovinu, pa čak i u mjesta svoga podrijetla udaljenija od Münchena, da bi nadgledali izgradnju kuće ili obavili poljoprivredne poslove na imanju. Jedna je žena pričala o tome kako su ona i muž ulagali novac u gospodarstvo, kojim su se nakon povratka namjeravali baviti. Međutim, povratak se stalno odgađao, pa su – nakon što su shvatili da ga za svoga aktivnog života neće ostvariti – odlučili rasprodati i imanje i alat:

“Stalno planirano, pa to je sve planirano. Tak’ smo doma radili i štale, i koce, i (planirali smo, op. JČŽ) pol’oprivredom ćemo se baviti... I traktor kupili, i priključke. Sad prodajemo, ne. Već smo prodali, i zemlju prodajemo, sve.”

Razvidno je iz ovoga navoda da migranti ne ustraju u planiranju povratka kad se pokaže da se on neće realizirati (ili barem ne za njihova radnog vijeka), odnosno kad on počinje gubiti smisao. Premda namjera povratka određuje način života migranata čak i kad se privremenost pretvorila u trajnost boravka u Münchenu, ona dakle ipak nije pokretačka sila koja sama po sebi, neovisno o stvarnim mogućnostima realizacije povratka, nastavlja i dalje regulirati migrantski život. Promjena životnog plana – u smislu odustajanja od brzoga povratka – migrantima donosi materijalni gubitak, no spremni su ga prihvatiti kad jednom uvide da povratak, barem u razdoblju prije umirovljenja, nije realan. Ovaj racionalni stav govori u prilog tezi kako

namjera povratka nije tek migrantska iluzija, nego stvarni plan na čijem su ostvarenju radili dok je on još bio realan; u trenutku kad uvide kako ga na dulje vrijeme valja odgoditi (te da su ulaganjima u domovinu počinili pogrešku), pitanje povratka odgađa se na razdoblje nakon umirovljenja, no tada je ono na drugačiji način prisutno u njihovu životu, o čemu će biti riječi kasnije.⁵

Bilokalni obiteljski život

Obiteljski je život na specifičan način bio obilježen planom povratka. Neki su bračni partneri odlučili da samo jedan – najčešće, ali ne isključivo, muškarac – ode na *privremeni* boravak i rad u inozemstvo. Oni pak koji su se odlučili na zajednički odlazak u Njemačku, muževim su roditeljima (s kojima su živjeli) ostavili na brigu djecu, ako su je već imali. S jedne strane, dijete bi im, mislili su, smetalo da rade duže radno vrijeme, a, s druge, bilo bi teško i skupo organizirati da ga netko čuva.⁶ Ni stambeni uvjeti u kojima su u početku živjeli – primjerice u iznajmljenim sobama, bez kupaonice i sl. – nisu bili pogodni za djecu. Osim toga, djeca su u seoskim sredinama obično živjela s bakama i djedovima, pa se odlazak roditelja nije ni postavljao kao problem. Uostalom, oni su planirali otići samo privremeno, na nekoliko godina.

Posljedica takva plana i organizacije bio je višegodišnji *bilokalni život obitelji* – život članova obitelji na *dvije lokacije* smještene u *dvije države*. Mogao je imati nekoliko inačica: ili su roditelji živjeli u Münchenu, a djeca kod bake i djeda u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini, ili su *neka* djeca živjela s roditeljima u Münchenu, a *neka* s bakom i djedom u domovini, ili je jedan roditelj živio s djecom u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini, a drugi je radio u Njemačkoj. Bilokalni život članova obitelji uzrokovao je i *translokalnost*: uslijed redovitih putovanja (roditelja ili djece) njihov se život odvijao i *između* dva mjesta, *na putu*, uvijek s *koferom* u ruci. Bilo je to “beskrajno putovanje između dviju domovina” (Fremde Heimat, 2002., 29).

Zapravo, nebrojeno je načina na koje se ostvarivao obiteljski život migranata. Jednom izabrani modus nije ostajao nepromijenjen tijekom razdoblja provedenoga u migraciji. Primjerice, dijete ili djeca u jednom bi razdoblju života (svoga i svojih roditelja) živjela s roditeljima u Münchenu, a u drugom s bakom i djedom u domovini. Do promjene u mjestu stanovanja djece dolazilo je upravo s obzirom na plan povratka, odnosno njegovu odgodu. Polazak djeteta u školu javio se kao ključni trenutak za njegovo nastavanje u domovini, dakle napuštanje roditelja

ako je do tada s njima živjelo (ili pak, vidjeti niže, za njegovo upisivanje u dvojezičnu školu u Münchenu). Škola je, naime, prema migrantskom shvaćanju, najvažnija ustanova koja djetetu omogućuje svladavanje jezika.⁷ S obzirom na planirani povratak cijele obitelji, smatralo se kako je bolje da djeca pohađaju školu na materinskom jeziku, kako bi se pripremila na život u domovini.

Ako je bilo moguće, migranti su nastojali da se povratak cijele obitelji poklopi s polaskom djece u školu. Naime, ne samo da se smatra kako nije dobro da dijete mijenja školu nego je još gora okolnost ako pri mijenjaju škole mijenja i jezik na kojemu se izvodi nastava. Stoga možemo ustvrditi da je polazak djeteta u školu bio važan čimbenik pri planiranju trenutka povratka, što su ustanovili i istraživači drugih nacionalnih migrantskih skupina (Schiffauer, 1991., Caglar, 1994., 76).

Školovanje u funkciji povratka

Priprema i planiranje povratka nije se sastojala samo u rađivanju glavnim i dodatnim poslom ne bi li se osigurao potreban novčani kapital. Neki su migranti ulagali i u *kulturni kapital*: došavši samo s osnovnom školom, oni su desetogodišnje razdoblje boravka iskoristili za doškolovanje, za završavanje srednjih škola. Mogućnosti školovanja u tadašnjim jugoslavenskim školama – barem u Münchenu – bile su velike: Jugoslavija je organizirala posebne tečajeve, dopunske škole – ekonomske, prometne, birotehničke, turističke i ine smjerove – koje su dopisnim studiranjem bile otvorene svim radnicima. Time je i nekadašnja Jugoslavija pokazala interes za povratak svojih “radnika na privremenom radu u inozemstvu”, čime su se njezini interesi poklopili s interesima bavarske vlade na rotaciji stranih radnika.

Jedan se bračni par, pomno planirajući povratak, u Münchenu doškolovao upravo s obzirom na planirani povratak. Žena je završila dopisnu birotehničku, a muž prometnu školu. Zbog plana povratka pohađali su jugoslavenske škole, a ne njemačke. Tek mnogo godina kasnije, kad povratak nije ostvaren, ista je žena, da bi mogla napredovati u službi u Njemačkoj, završila njemačku stručnu školu za vođenje domaćinstva.

Zbog planiranja povratka, ni djeca migranata – djeca koja su s roditeljima boravila u Münchenu – nisu bila izuzeta od posljedica roditeljskoga plana. Neka su se sama ili s jednim roditeljem (najčešće majkom) vratila u Jugoslaviju da bi ondje pohađala školu, a drugu su roditelji u Münchenu upisali u dvojezične škole, u kojima se nastava odvijala na njemačkom i na tadašnjem srpsko-hrvatskom

jeziku. Ponekad su takvu školu roditelji odabrali za svoju djecu jer ona nisu dovoljno vladala njemačkim jezikom: ona djeca koja su rano djetinjstvo provela s djedovima i s bakama, došavši u Münchenu, nisu govorila njemački jezik, pa se roditeljima činilo da ih je bolje upisati u dvojezičnu školu. Ta je odluka bila u skladu s – i nadalje njegovanim – planom povratka.

Povratak u domovinu i ponovna migracija

Prvi veliki val povratka stranih radnika iz Njemačke nastupio je 1973., kad je zaustavljena imigracija. Jedna od poticajnih mjera za povratak bio je povrat novca od uplata u mirovinsko osiguranje. Početkom osamdesetih godina u Njemačkoj se nastavlja ekonomska kriza te država pojačava poticaje za povratak stranih radnika: primjerice, povrat novca uplaćenog u mirovinsko osiguranje dobivao se bez čekanja, a u kraćemu su razdoblju pod određenim uvjetima povratnici dobivali i premije (Wolpert, 1995., 11).

Tada se vraćaju i neki Hrvati. Do tada su u Njemačkoj već boravili između deset i petnaest godina, u kojemu su razdoblju uspjeli izgraditi kuću u domovini te steći neku uštedevinu koja im je, tako su mislili, jamčila egzistenciju u tadašnjoj Jugoslaviji. Povratak se, dakle, realizira u trenutku kad se strukturni čimbenici – lošija ekonomska situacija u Njemačkoj – podudaraju sa subjektivnim sudom migranata o tome da su stekli dovoljno sredstava za sigurnu budućnost u domovini. Treća povoljna okolnost za realizaciju povratka u osamdesetim godinama jest i ta da su tada bili u srednjoj životnoj dobi, dobi u kojoj se, činilo im se, život još mogao nastaviti (ili započeti) i negdje drugdje.

Vraćale su se cijele obitelji ili pak pojedini članovi obitelji. Nakon više od deset godina rada u Njemačkoj, obitelj koja je u tih desetak godina “sav kapital odnosila dolje”, tj. u Hrvatsku, vratila se početkom osamdesetih godina. Vratili su se u veliku lijepu kuću, s ovećom uštedevinom koju je otac suprug uložio u kupovinu teretnoga vozila i otvaranje prijevoznoga poduzeća.

U nekim se slučajevima samo suprug ili samo supruga odlučio/la na povratak. Primjerice, iz jedne se obitelji vratila samo žena s djecom koja su tada kretala u školu. Budući da je i ocu i majci bilo stalo da djeca idu u školu u Hrvatskoj, a procijenivši da suprug u tadašnjoj Jugoslaviji obitelji neće moći osigurati standard na koji su bili naviknuti, donesena je odluka o razdvajanju obitelji.

U jednoj obitelji vratio se samo suprug. Premda kaže kako je znao da je u bivšoj Jugoslaviji “kriza”, svakako se

želio vratiti, pa je nakon jedanaestogodišnjega boravka u Münchenu svoj plan i ostvario (“Pa jednostavno želja. Kući idem svojoj i gotovo!”). Stoga je napustio München ne bi li se kao taksist okušao u svojem rodnom mjestu, dok je supruga, nepovjerljiva prema mogućnostima života u Bosni i manje zainteresirana za povratak, ostala raditi u Münchenu.

U jednoj drugoj obitelji plan povratka bio je pomno razrađen: nakon 14 godina u Njemačkoj, bračni je par odlučio da se najprije vrati supruga. Žena je podnijela molbu za zapošljavanje u jednom poduzeću u Hrvatskoj; čak je bila spremna da tom poduzeću ustupi svoju povlasticu na uvoz robe iz inozemstva, na koju je kao “radnica na privremenom radu u inozemstvu” imala pravo. No u trenutku kad joj je bilo dano na znanje da bi svoje mjesto u poduzeću trebala dodatno platiti, tada je – i nakon petnaestak godina revoltirano prepričava taj događaj – od nje ga odustala. Tako je prekinut njezin plan i plan njezine obitelji o povratku, njegovan punih 14 godina.

Ova žena nije ostvarila povratak, unatoč tome što ga je sa suprugom vrlo pomno razradila i godinama planirala. U drugim spomenutim slučajevima nakon nekoliko godina života u domovini uslijedio je još jedan povratak – no ovaj put u Njemačku! Čovjeku koji je uložio u prijevozno poduzeće ukraden je kamion i nije mogao naplatiti štetu, pa se nakon pet godina vratio u Njemačku; vratio se, kaže, da bi počeo ispočetka, “da bi ponovno stvorio uvjete za život”. S njim se vratila i obitelj.

Žena koja je s djecom otišla u Hrvatsku dok je suprug ostao raditi u Njemačkoj vratila se nakon šest godina. Petnaestak godina kasnije teško joj je konkretno navesti razloge povratka u Njemačku, nejasne pogotovo stoga što je, tvrdi, u Hrvatskoj vrlo dobro živjela. Iz njezinih riječi razvidno je kako je riječ o odluci koja se dulje stvarala i na koju su utjecali razni čimbenici: naponi kojima je izložen suprug uslijed čestih putovanja da ih posjeti, razmišljanja o budućnosti djece, koja joj se učinila sigurnijom u Njemačkoj, pa i razmišljanja o životu uopće.

Drugi ili trajni boravak u Njemačkoj

Uviđanje da povratak neće uslijediti u neposrednoj budućnosti, nego da će se, vjerojatno, realizirati nakon umirovljenja (kod nekih) te povratak u Njemačku (kod drugih) donijeli su niz promjena u načinu života i trošenja hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj. Oni počinju ulagati u namještenje stana u kojemu žive u Münchenu, neki se odlučuju na kupovinu stana u Münchenu, dru-

gi više troše na turistička putovanja, treći opreznije ulažu u Hrvatsku i sl. Primjerice, jedan je par uložio novac u novi namještaj u (iznajmljenom) stanu u Münchenu i počeli su, kako kažu, “ležernije” živjeti. Drugi je par promijenio cilj ulaganja u Hrvatsku: ulagali su u objekte za odmor – u vikendicu, u brodić – jer bilo im je sve jasnije da će živjeti u Njemačkoj, a da će u Hrvatsku odlaziti samo u ljetnim mjesecima. Nakon što je ostala udovica s dvoje djece, jedna je žena odlučila uložiti u kupovinu stana u okolici Münchena – izračunala je kako se dugoročno više isplati otplaćivati kredit za stan nego mjesečno plaćati visoku najamninu za stan. Kad mu se pružila povoljna prilika, jedan od povratnika u München odlučio je kupiti stan koji je do tada iznajmljivao. Premda je ulaganje u nekretnine u Njemačkoj još uvijek iznimka, a ne pravilo među hrvatskim ekonomskim migrantima koje sam susrela u Münchenu, i ovih nekoliko slučajeva indikativno je za mijenu načina njihova života u Njemačkoj. Više ne žive za život u budućnosti nakon povratka u domovinu, nego se okreću životu u sadašnjosti, u Njemačkoj.

Ta promjena govori o promijenjenom odnosu prema povratku. On je zacijelo odgođen do umirovljenja, no nije više posve jasno hoće li se i tada ostvariti.

“Život je ovdje jeftiniji preko zime, a tu su mi i djeca koja će i ostati tu za cijeli život (...) Ovdje je život jeftiniji za penzionere: ima izbor stvari, jeftinije se kupi, povlastice na vožnju imaš. Manje penzije i primanja, ljudi dobiju *Wohnungsschutz* za stanovanje ako su im manje penzije”, objašnjava jedan čovjek razloge zbog kojih se i nakon odlaska u mirovinu nije odlučio na potpuni povratak u Hrvatsku, nego dio godine živi u Münchenu, a dio u Hrvatskoj. Nakon trideset godina provedenih u Münchenu jedan se drugi umirovljeni bračni par u rodnome kraju ne snalazi u društvenom smislu: u Münchenu su se navikli na intenzivan društveni život – na izlaske s društvom, na kuglanje, plesne i glazbene večeri. Kad pokušavaju na isti način organizirati slobodno vrijeme u Hrvatskoj, u tome ne uspijevaju – niti znaju kamo se može izaći, niti se njihovi vršnjaci na isti način zabavljaju – “oni doma sjede”, reći će za svoje vršnjake u domovini.⁸ Stoga su iznašli najpogodniji način stanovanja: *alterniranje između dvaju lokaliteta* – između mjesta podrijetla (obično muževa, gdje su izgradili kuću) te grada u kojemu su proveli veći dio svoga života, Münchena.

Oni migranti koji se približavaju mirovini također zamišljaju budući život “vam i tam”: zimu će provoditi *tu* – u Münchenu, a tri do četiri mjeseca bit će “dolje”, tj. u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini.⁹ Razlozi zbog kojih se

ne mogu odlučiti da potpuno napuste München jesu ekonomsko-socijalne prirode (smještaj, neke povlastice na mirovinu, socijalni prerogativi i zdravstveno osiguranje, ako zadrže stalni boravak u Njemačkoj) i psihološko-emocionalni: djeca i unuci vjerojatno će ostati živjeti u Njemačkoj, oni sami navikli su se na život u Münchenu, gdje su s godinama stekli prijatelje i stanovite navike i sl. Nakon višedesetljetnoga života u Münchenu on im je na neki način postao *dom*.¹⁰

Zaključak I.: stvarnost namjere povratka

Nedvojbeno je da su hrvatski ekonomski migranti, uostalom kao i pripadnici drugih naroda, godinama nakon dolaska u Njemačku njegovali ideju o povratku te da su u skladu s tim ciljem organizirali svoj život u migraciji. Vidjeli smo kako je planirani povratak imao vrlo konkretne posljedice na organizaciju života hrvatskih radnika u Münchenu. Kao ključan element migracijske strategije, učinio je da njihov život postane “beskrajno putovanje između dviju domovina”, istodobno utječući na skromnost i *trajnu privremenost* kojom su živjeli u Münchenu. U Njemačkoj su svoj život i život svoje djece podređivali povratku: živjeli su skromno u skućenim stanovima, obavljali su dva posla, stjecali su kulturni kapital, slali su djecu u dvojezične škole kako bi, kad se planirani povratak ostvari, prelazak u hrvatske škole bio lakši ili su ih prije svoga povratka slali u školu u Hrvatsku. Živjeli su, reći će danas njihova djeca, *nebenbei*, usput, jer se pravi život trebao odvijati u budućnosti, nakon povratka u domovinu. Istodobno su svu svoju ušteđevinu ulagali u Hrvatsku i u Bosnu i Hercegovinu – u kuću i u imanje, koje su opremali najsvremenijim oruđem za obrađivanje zemlje. Nerijetko je planiranje povratka imalo za posljedicu razdvojen život članova obitelji, tzv. *bilokalnu* obiteljsku situaciju, te je utjecao na obrazovanje i migranata i njihove djece.

Povratak se u prvo vrijeme nakon dolaska odgađao zbog stjecanja, a potom zbog djece – ako su djeca uznapredovala u školovanju u njemačkim školama, roditelji su se nerado odlučivali na povratak prije nego djeca dovrše školovanje. Zatim su raspad Jugoslavije i rat u Hrvatskoj još jednom pomaknuli planirani povratak: hrvatski su ekonomski migranti dobro poznavali situaciju u zemlji i uglavnom se nisu povelili za domovinskim pozivima za povratak, koji su, prema vlastitim kazivanjima, smatrali nesigurnim. No tada je postojao još jedan razlog za odgodu povratka – u Njemačkoj su boravili dvadeset i više godina: u sredini šestoga desetljeća života ocijenili su ka-

ko bi bilo racionalno da u Njemačkoj ostanu do umirovljenja.

Da povratak nije bio samo puka retorička figura hrvatskih ekonomskih migranata, svjedoči činjenica da su osamdesetih godina 20. stoljeća neki migranti plan povratka i ostvarili. Povratak, međutim, nije rezultirao trajnim ostajanjem u domovini. Ipak, činjenica da su u jednome trenutku životnoga ciklusa realizirali (ili pokušali realizirati) planirani povratak, uostalom kao i činjenica da je namjera povratka strukturirala njihov život u Münchenu, govore o tome kako se ne može govoriti o mitu o povratku, nego o *stvarnosti zacrtanoga povratka* u životu hrvatskih ekonomskih migranata.

Zaključak II.: irelevantnost pojma “povratak” danas

Do prije desetak godina dominantne migracijske teorije počivale su na tezi da pošto migriraju, migranti preseljuju fokus svoga interesa i mjesto društvenih interakcija na novi lokalitet, u mjesto u koje se naseljavaju (Rouse, 1992., 42). Implicitna je pretpostavka bila da zbog udaljenosti ne mogu održavati veze u zajednicama iz kojih potječu. Unutar toga teorijskoga okvira, a na bazi duljine boravka i pretpostavljenoga pomaka u orijentaciji na lokalitet, razlikovali su se sezonski (engl. sojourners) migranti i trajni migranti (engl. settlers): sezonski su migranti zadržavali orijentiranost na zajednicu podrijetla i samo su privremeno boravili izvan nje; oni koji su se trajno naselili preorijentirali su se na novo mjesto, u koje su smjestili i svoje društvene veze. Ta je bipolarna logika, objašnjava Rouse (1992.), vodila do binarnog okvira analize u kojemu su se stvarale i izjednačavale opozicije između sezonskih i trajnih migranata, migranata i imigranata, privremenoga i trajnoga boravka.

Građa o hrvatskim ekonomskim migrantima u Njemačkoj, kao uostalom i ona o drugim nacionalnim skupinama, pokazuje kako i nakon višedesetljetnoga boravka u migraciji – dakle trajnijega naseljavanja u Njemačkoj – migranti nisu preselili fokus svoga interesa isključivo na novi lokalitet. Čvrste veze s domovinom preživjele su višedesetljetno izbjivanje, tijekom kojega su gradili kuće i ulagali u zemlju i poljoprivredne strojeve kod kuće, održavali rodbinske i prijateljske veze, posjećivali djecu koja su živjela s bakama i djedovima, pratili što se zbiva u društvu i politici kod kuće. Ni kada se privremenost boravka u Njemačkoj pretvorila u trajnost, te veze nisu napuštene. Premda dugotrajno boraveći u Njemačkoj, oni su na neki način sve to vrijeme *paralelno živjeli i u Hrvatskoj*.¹¹

Redovito se desetljećima krećući tamo i natrag između dvaju lokaliteta smještenih u dvjema državama, migranti su razvili *dvostruku prostornu (i životnu) referencu* – s jedne strane lociranu u Münchenu, a s druge u rodnome kraju (supruga). Njihov se život ne može razumjeti s obzirom na samo jednu od njih; on je satkan od veza i odnosa kojima su migranti povezali ta dva prostora i ljude koji u njima žive, kao i od kruženja stvari, novca i usluga između dvaju lokaliteta. Održavanje dvostruke prostorne reference zahtijevalo je stalno kretanje između dvaju lokaliteta u dvjema državama. Ta *međudržavna translokalnost* obilježila je živote tih ljudi, prve generacije hrvatskih *gastarbajtera*, pače, ona je, čini mi se, ključna metafora za opisivanje njihova tridesetogodišnjega života u Njemačkoj i između Njemačke i Hrvatske, odnosno Bosne i Hercegovine (Čapo Žmegač, 2003.b). Čini se da će i ubuduće to ostati način života ostarjele prve generacije ekonomskih migranata: nakon umirovljenja njihov će se život i dalje odvijati i “tu i tamo”.

Analiza pokazuje kako hrvatski ekonomski migranti izmiču isključivim binarnim shemama – privremeni i trajni migranti, migranti i imigranti itd. Otišavši kao *privremeni* migranti, postali su *trajnim* migrantima, odnosno *imigrantima* u Njemačku. Međutim, budući da termin “imigrant” u starijoj migracijskoj teoriji podrazumijeva trajno napuštanje jezika i kulture zemlje iz koje su došli (Faist, 2000.), ni on na odgovarajući način ne opisuje njihovo životno iskustvo. Zbog toga su neki istraživači predložili da se suvremene migrante koji izmiču uobičajenim binarnim klasifikacijama nazove *transmigrantima*. Tim se pojmom želi istaknuti da je riječ o migrantima koji uspostavljaju i desetljećima održavaju redovite i intenzivne interakcije unutar društvenih mreža koje ih istodobno povezuju sa dva ili više društava locirana na dva ili više mjesta (Glick Schiller i sur., 1992., 1-2). Hrvatski ekonomski transmigranti tijekom 20 do 30 godina života u Njemačkoj činili su upravo to.

Time svi terminološki problemi nisu riješeni. Pitanje je jesu li pojmovi “povratak” i “povratnik” relevantni za ljude koji su desetljećima živjeli s dvostrukom prostornom referencom – i “vam i tam”, rekli bi sami. To se pitanje dodatno komplicira za one koji su se osamdesetih godina 20. stoljeća vratili u Hrvatsku ili u Bosnu i Hercegovinu, a potom drugi put migrirali u Njemačku. Jesu li oni samo “povratnici” u domovinu ili su oni i “povratnici” u Njemačku? Nije li jedan od mojih sugovornika zapravo “povratnik” u München, u kojemu je živio petnaestak godina, potom ga napustio da bi nekoliko godina boravio u Hr-

vatskoj te opet od 1987. živi u Münchenu, s tim da je do umirovljenja redovito svaki godišnji odmor provodio u Hrvatskoj, a nakon umirovljenja u njoj boravi nekoliko ljetnih mjeseci? Na kraju, postavlja se i pitanje da li pojam “povratak” na odgovarajući način opisuje događaj koji će se dogoditi nakon umirovljenja hrvatskih ekonomskih migranata: odlučivanje na sezonsko alterniranje mjesta boravka i neprekidanje veza s gradom u kojemu su proveli veći dio života teško da se može nazvati “povratkom”.

Irelevantnost pojmova “povratnik” i “povratak” za hrvatske ekonomske migrante razvidna je i u sve manjoj uporabi tih pojmova među njima samima. Izostajanje iz uporabe tih pojmova sukladno je njihovu bilokalnom i translokalnom stilu života, u kojemu je zbog stalnih odgoda povratak s vremenom izgubio prvotni smisao, premda je on, u prvih petnaestak ili više godina, strukturirao njihov život u migraciji. Paradoksalno, povratak zacrtan na početku migracije sam je sebe izbacio s popisa relevantnih ideja u životu migranata: u početku životnoga ciklusa u migraciji namjera povratka upućivala ih je na kraj iz kojega su došli. Kako se povratak stalno odgađao, migranti su sve više razvijali dvostruku prostornu referencu i translokalne društvene prostore. Nakon višedesetljetnoga transmigrantskog i translokalnog stila života – u dvjema domovinama i između njih – umirovljeni hrvatski transmigranti vraćaju se samo polovično, tj. povratak zamjenjuju duljim, sezonskim, boravcima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Stoga pojam “povratak” ne može primjereno označiti migracijski proces u kojemu se distinkcije između privremenoga i trajnoga, migranata, imigranata i remigranata gube, a odlasci i vraćanja zbivaju se u oba smjera. Pojam je postao neuporabiv i za migrante i za istraživače.

¹ Riječ je o procjeni mojih sugovornika i Hrvatske katoličke misije, koji tim brojem obuhvaćaju etničke Hrvate iz Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine (Tomašević, 1998., 77-78). Točan broj Hrvata u Münchenu ne može se utvrditi. Naime, lokalni statistički podaci, kao i državni, bilježe strance prema državnoj, a ne prema etničkoj, pripadnosti. Budući da Hrvati podrijetlom iz Bosne mogu posjedovati i bosanskohercegovačko i hrvatsko državljanstvo, među ljudima registriranim u Münchenu kao građani Bosne i Hercegovine (12.816) vjerojatno se nalazi samo manji dio Hrvata. Veći dio Hrvata vjerojatno je, kao i u statistikama na državnoj razini, još skriven u kategoriji jugoslavenskih državljana.

² Etnografsko terensko istraživanje života hrvatskih migranata u Münchenu provela sam zahvaljujući stipendiji zaklade Alexander-von-Humboldt. Povratak je bio samo jedna u nizu tema razgovora s migrantima.

BILJEŠKE

- ³ Sve su izjave migranata navedene doslovno, bez interveniranja u njihovu gramatičku ili sintaktičku strukturu.
- ⁴ U trenutku razgovora 2002. godine čovjek je imao 53 godine, u Münchenu je boravio skoro punih trideset godina.
- ⁵ Ova se interpretacija suprotstavlja tezi A. Klimt (1989., 64), koja tumači kako s protokom godina migranti ne mogu odustati od plana povratka jer bi odustajanje značilo gubitak. Smatram da su migranti spremni podnijeti gubitak te da su svjesni da su počinili pogrešku neulaganjem u Njemačkoj. Naime, kako su neki sami rekli, da su uložili u nekretninu u Njemačkoj, u trenutku povratka prodajom te nekretnine mogli bi kupiti kuću u domovini, a od razlike u cijeni mogli bi nakon povratka dobro živjeti.
- ⁶ Nisu se svi odlučili na taj korak. Neki su parovi doveli djecu u Njemačku, upisali ih u internat, drugi su organizirali čuvanje djeteta i sl.
- ⁷ Ona ujedno omogućuje razvijanje i čuvanje nacionalne svijesti: nekoliko je mojih sugovornika zbog toga odlučilo da se djeca (s majkom, odnosno suprugom) vrate u domovinu.
- ⁸ Nesnalaženje u domovini, nemogućnost da se privikne na tamošnji život, osjećaj da su stranci u vlastitoj domovini, razumijevanje i utočište koje im pruža druženje s drugim povratnicima – samo su neka od općih mjesta povratničkoga iskustva bez obzira na njihovo podrijetlo (usp. Fremde Heimat, 2002., Amt für multikulturelle Angelegenheiten, 2001., Constable, 1999.).
- ⁹ Kako je ranije spomenuto, neki od mojih sugovornika ustraju na planu povratka. Riječ je o ljudima koji u Münchenu žive bez obitelji, zatim o migrantima u srednjoj životnoj dobi kojima još predstoji dugogodišnji rad do umirovljenja te o onima koji nisu imali iskustvo povratka u domovinu. Može se uočiti i da postoje rodne razlike u odnosu na plan povratka u starijoj životnoj dobi, o čemu sam pisala na drugom mjestu (Čapo Žmegač, 2003.a).
- ¹⁰ Ne može se jednoznačno odrediti što je i gdje je dom hrvatskih migranata, no u tu temu na ovome mjestu ne mogu ulaziti.
- ¹¹ Neki migranti subjektivno imaju osjećaj da zapravo “žive u Hrvatskoj” (vidjeti Čapo Žmegač, 2003.a).

LITERATURA

- Abu-Lughod, L. (1991.), Writing Against Culture. U: R. G. Fox (ur.), *Recapturing Anthropology. Working in the Present* (str. 137-162), Sante Fe, School of American Research Press.
- Amt für multikulturelle Angelegenheiten Frankfurt am Main (ur.) (2001.), *“Mit Koffern voller Träume...” Altere Migrantinnen und Migranten erzählen*, Frankfurt a. M., Brandes & Apsel.
- Augé, M. (2002.), Bliski drugi. U: M. Segalen (ur.), *Drugi i sličan. Pogledi na etnologiju suvremenih društava* (str. 25-42), Zagreb, Jesenski i Turk.
- Bougarel, X. (1992.), Allemagne. Assimilation ou préservation des spécificités. U: D. Lapeyronnie (ur.), *Immigrés en Europe. Politiques locales d'intégration* (str. 19-54), Paris, La documentation française.
- Constable, N. (1999.), At Home but Not at Home: Filipina Narratives of Ambivalent Returns, *Cultural Anthropology*, 14 (2): 203-228.
- Čapo Žmegač, J. (2003.a), Transnacionalizam, lokalitet, rod: hrvatske migrantske obitelji u Münchenu, *Traditiones*, 32 (2): 179-192.
- Čapo Žmegač, J. (2003.b), Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Muenchenu, *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 40 (2): 117-131.

- Daten und Fakten zur Ausländersituation* (2002.), Bonn, Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen.
- Dunkel, F. i Stramaglia-Faggion, G. (2000.), "Für 50 Mark einen Italiener". *Zur Geschichte der Gastarbeiter in München*, München: Kulturreferat der Landeshauptstadt München.
- Faist, T. (2000.), *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Oxford, Clarendon Press.
- Fremde Heimat. Zur Geschichte der Ausländerinnen und Ausländer in München* (2002.), München, Buchendorfer Verlag.
- Glick Schiller, N., Basch, L., Blanc-Szanton, C. (1992.), Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. U: N. Glick Schiller, L. Basch i C. Blanc-Szanton (ur.), *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered* (str. 1-24), New York, New York Academy of Sciences.
- Klimt, A. (1989.), Returning "Home": Portuguese Migrant Notions of Temporariness, Permanence, and Commitment, *New German Critique*, 46: 47-70.
- Klimt, A. (2000.), European Spaces: Portuguese Migrants' Notions of Home and Belonging, *Diaspora*, 9 (2): 259-285.
- Kolinsky, E. (1996.), Non-German Minorities in Contemporary German Society. U: D. Horrocks i E. Kolinsky (ur.), *Turkish Culture in German Society Today* (str. 71-111), Providence-Oxford, Berghahn Books.
- Lapeyronnie, D. (1992.), Les politiques locales d'intégration des immigrés en Europe. U: D. Lapeyronnie: *Immigrés en Europe. Politiques locales d'intégration* (str. 5-17), Paris, La documentation française.
- Münchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen* (1999.), München, Statistisches Amt der Landeshauptstadt München.
- Münz, R. (1995.), *Where did They all Come From? Typology and Geography of European Mass Migration in the Twentieth Century*, Demographie aktuell Nr. 7. Berlin, Lehrstuhl Bevölkerungswissenschaft.
- Rouse, R. (1992.), Making Sense of Settlement: Class Transformations, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States. U: N. Glick Schiller, L. Basch i C. Blanc-Szanton (ur.), *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered* (str. 25-52), New York, New York Academy of Sciences.
- Schiffauer, W. (1991.), *Migration und Selbstverständnis. Biographische Untersuchungen zum Prozeß der Moderne*, Frankfurt am Main, Johann Wolfgang Goethe Universität.
- Simsek-Caglar, A. (1994.), *German Turks in Berlin: Migration and their Quest for Social Mobility*. Doktorska disertacija, Montréal, Department of Anthropology.
- Tomašević, L. (1998.), *Hrvatska katolička misija u Münchenu*, Split-München, Zbornik "Kačić"- Hrvatska katolička misija, München.
- White, J. (1997.), White, Jenny B. (1997) "Turks in the New Germany". *American Anthropologist* 99/4: 754-769.
- Wolpert, B. (1995.), *Der getötete Paß. Rückkehr in die Türkei: eine ethnologische Migrationsstudie*, Berlin, Akademie Verlag.